

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81(497.4):352.07

Prejeto: 22. 6. 2012

Boris Golec

dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Gradovi na Slovenskem kot upravna središča. Temeljne značilnosti in raziskovalni izzivi

IZVLEČEK

Gradovi so bili do zemljiške odveze (1848) po številčnosti absolutno dominantni upravno-politični sedeži. Razen mest je celotno ozemlje pokrivala mreža zemljiških gospodstev, ki so se med seboj ozemeljsko prepletala, med posameznimi gradovi kot upravnimi središči pa so obstajale precejšnje razlike. Potem ko je jožefinska absolutistična država zemljiškim gospodvom naložila nove upravno-politične in sodne funkcije, so nekateri gradovi do srede 19. stoletja opravljali širše in pomembnejše naloge kot kdajkoli prej. Novo in največjo prelomnico je gradovom prinesla zemljiška odveza s korenitimi upravno-političnimi in sodnimi reformami v letih 1849–50. Prenehale so vse oblike patrimonialne oblasti, prav tako so ugasnila zemljiška gospodstva, upravo in sodstvo pa so v celoti poddržavili. Gradovi kot taki, zlasti podeželski, so tako v zelo kratkem času izgubili skoraj vse dotedanje funkcije, ki so ugasnile oziroma so jih preselili v urbana in polurbana središča. Vendar so grajske zgradbe ponekod, če so se za to pokazale potrebe in možnosti, še naprej, deloma vse do danes, uporabljali za državne urade ter za sedeže občin in drugih uradov.

KLJUČNE BESEDE

grad, upravno središče, zemljiško gospodstvo, okraj, grajska terminologija

ABSTRACT

CASTLES IN SLOVENIAN TERRITORY AS ADMINISTRATIVE CENTRES. BASIC CHARACTERISTICS AND RESEARCH CHALLENGES

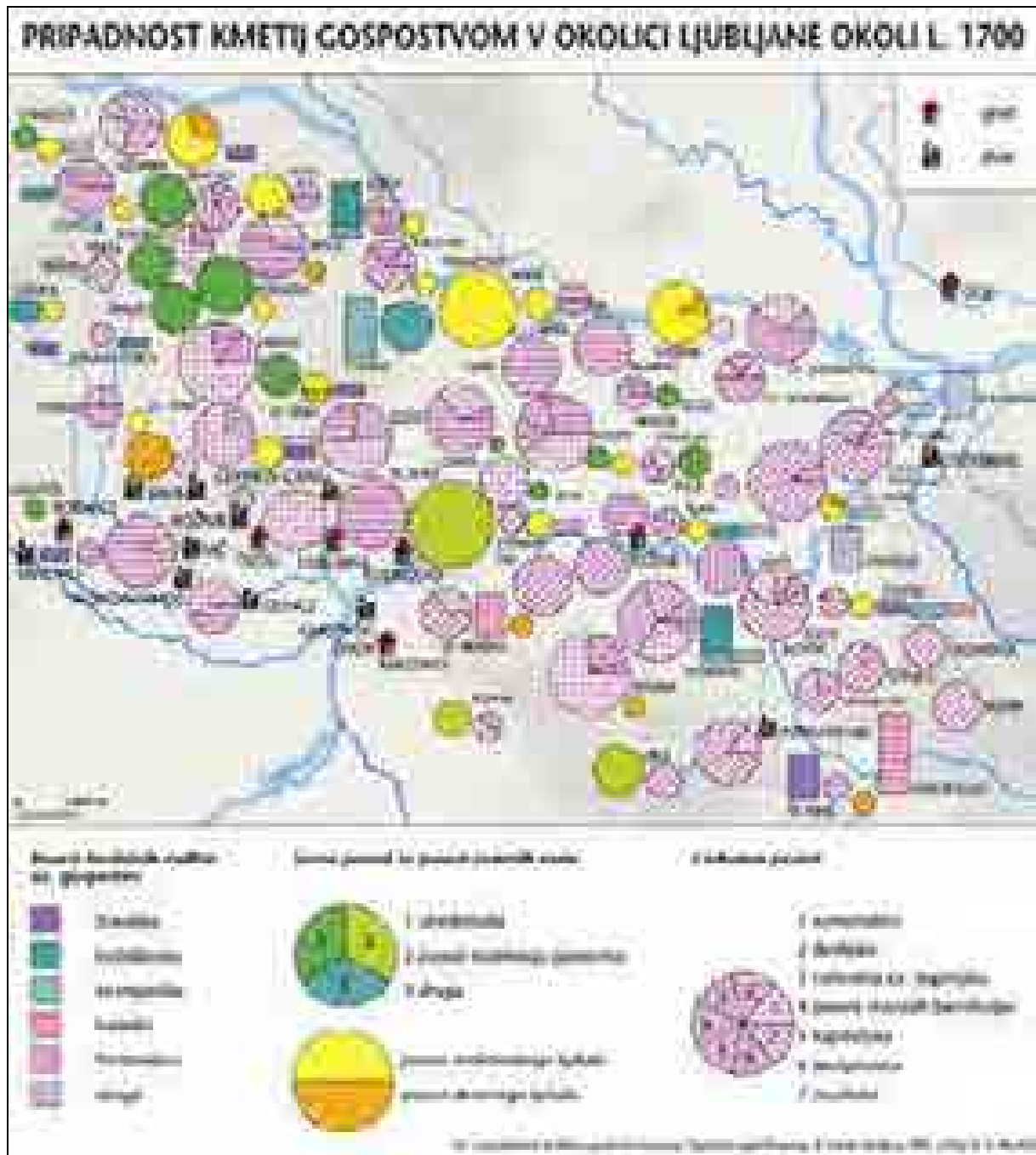
Until land redemption (1848) castles were numerically the predominant seats of administrative and political power. Apart from towns, the entire territory was covered by a network of territorially overlapping seigniories, and castles differed from one another considerably as administrative centres. After the Josephine absolutist state imposed new administrative-political and judicial functions on seigniories, some castles performed broader and more important duties until the mid-19th century than ever before. Another, and the greatest, turning point for castles was brought about by land redemption with radical administrative-political and judicial reforms in 1849–50. All forms of patrimonialism were abolished and seigniories ceased to exist, whereas administration and judicial system were fully nationalised and their tasks thenceforth executed by state officials. In a very short period of time castles as such, especially in the countryside, lost nearly all of their former functions which were abolished or moved to urban and semi-urban centres. Nevertheless, some castle buildings have remained, where necessary and possible, to a certain extent, in use as state offices as well as seats of municipalities and other kinds of offices, to this very day.

KEY WORDS

castle, administrative centre, feudal estate, district, castle terminology

Vse preradi pozabljam, da so bili gradovi do zemljiške odveze (1848) po številčnosti absolutno dominantni upravno-politični sedeži. Preden so v visokem in poznem srednjem veku nastala mesta, sta se na gradovih odvijali sploh vsa svetna uprava in politika. Pa tudi po izoblikovanju mestnega omrežja so bila slovenska mesta – razen obalnih pod Beneško republiko in habsburškega Trsta –, tako kot mesta v Srednji Evropi nasploh, v upravnem in

sodnem pogledu še zelo dolgo močno omejena, saj so praviloma upravljala le ožje območje, t. i. mestno pomirje. Izjema so deželne prestolnice, kjer so od 15. stoletja zasedali deželni stanovi in kjer so bili vseskozi nastanjeni deželnoknežji organi (v Ljubljani in Celovcu kot namestnika deželnega kneza deželni glavar in vicedom, v Gorici pa deželni glavar). Deželnim prestolnicam gre ob bok postaviti še Celje s sedežem deželnoknežjega vicedoma in gla-

*Pripadnost kmetij gospodstvu v okolici Ljubljane okoli leta 1700
(Bajt, Vidic (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 115).*

varja za celjsko četrt.¹ A tudi ti organi so dolgo ali sploh vseskozi ostali vezani na mestni grad.

Celotno ozemlje razen mest je pokrivala mreža zemljiških gospostev, ki so se med seboj ozemeljsko prepletala, tako da pogosto niti vsi podložniki iz iste vasi niso bili podaniki enega zemljiškega gospoda. Vsa lokalna uprava – tj. uprava v ožjem smislu, sodna in davčna – je spadala pod določeno zemljiško gospodstvo, pri čemer pa pristojnosti nad podložniki in zemljišči ni imelo nujno samo eno gospodstvo, tisto, čigar podložnik je posameznik bil. Svetno gospodstvo je imelo praviloma sedež v gradu ali dvorcu, zelo majhno gospodstvo lahko tudi samo na pristavi ali v meščanski hiši, pri cerkvenih je šlo za škofjski dvorec, samostan, župnišče itd., pa tudi za nekatere gradove, ki so pristali v cerkveni lasti (npr. Bled, Klevčev, Goričane ali Olimje).

V upravnem pogledu so med posameznimi gradovi obstajale precejšnje razlike. Z najpomembnejših so upravljali (samostojno) glavarstvo, kot s tolminskega, bovškega (Kluže) in pozneje idrijskega gradu (Gewerkenegg).² Pomembnejši gradovi so bili sedeži deželjskih sodišč oziroma (ponekod na Primorskem) jurisdikcij s sklenjenim sodnim območjem in javno (policijsko) oblastjo nad celotnim nepriviligiranim prebivalstvom pripadajočega območja, ne glede na to, za čigave podložnike je šlo. Večina gradov pa je imela kot središče zemljiškega gospodstva zgolj pristojnosti nad lastnimi podložniki, njihovimi zemljišči in lastno dominikalno posestjo. V domeno gospostev so spadali pobiranje davkov za deželo oziroma deželnega kneza, patrimonialno sodstvo (civilne in manjše kazenske zadeve), predvsem pa pobiranje gosposčinskih dajatev in nadzor nad podložniškimi delovnimi obveznostmi do gospodstva in države.³ Poleg trajnih upravnih funkcij, vezanih na določeno gospodstvo oziroma izvirajočih iz njega, so posamezni gradovi premogli tudičasne naloge, ki so bile lahko vezane le na osebo njihovega gospodarja. Tako je vsakokratni četrti glavar z enega ali več svojih gradov vodil skromno upravo deželne četrti;⁴ spet drugi gradovi so bili občasno določeni za zbirališča deželne vojske.⁵

Šele od srede 18. stoletja so poleg gradov pomembnejše upravne naloge dobivali mesta in trgi, najprej kot središča novonastalih okrožij (poleg deželnih prestolnic Ljubljane, Celovca in Gorice so to postali Maribor, Celje, Novo mesto, Postojna, Velikovec, Beljak in Trst, kratak čas tudi Kranj),⁶

pozneje kot sedeži poldržavnih in končno državnih okrajev.

Prav v zvezi s tem so se ob koncu terezijanske in v jožefinski dobi v upravnem pogledu opazno spremenile tudi funkcije mnogih gradov. Gre za prelomnico, ko je jožefinska absolutistična država gospodstvom naložila (delegirala) nove upravno-politične funkcije in preuredila dotedanje sodne pristojnosti gospostev. T. i. krajevna sodišča (*Ortsgericht*) na sodnem in zlasti naborni okraji (*Werbebezirk*) na upravno-političnem področju so konec 18. stoletja rodili tip poldržavnega okraja. Okrajne funkcije je namreč država delegirala določenim zemljiškim gospodstvom, sedeži nove uprave pa so bili seveda na gradovih. Tako so nekateri gradovi do korenitih reform neposredno po zemljiški odvezi (1848) opravljali širše in pomembnejše naloge kot kdajkoli prej – kot sedeži poldržavnih in v predmarčni dobi deloma tudi že povsem državnih okrajev.⁷ Med francosko zasedbo je velika večina gradov z odpravo patrimonialne oblasti zemljiških gospostev večino dotedanjih funkcij izgubila (v Italijanskem kraljestvu leta 1806 in v Ilirskih provincah 1812).⁸ Toda na drugi strani so nekateri gradovi postali središča novoustanovljenih kantonalnih sodišč in francoskih občin, če je bil na primer za župana imenovan zemljiški gospod ali gosposčinski upravitelj.⁹ Po restavraciji avstrijske oblasti (1814) se je upravna, sodna in davčna oblast za zaokrožena ozemlja še bolj koncentrirala v okrajih, pri čemer so bile našteje funkcije največkrat še naprej delegirane določenemu zemljiškemu gospodstvu, le v nekdanjih francoskih pokrajinah so poleg delegiranih okrajnih oblastev (okrajnih gosposk) poznali tudi državne (okrajne komisariate). V pokrajinah, ki niso doživele francoske uprave, so okraji v predmarčni dobi združevali vse od države delegirane funkcije razen ene – sodne, ker so tu zemljiška gospodstva ohranila patrimonialno sodstvo.¹⁰

Novo in največjo prelomnico je gradovom prinesla zemljiška odveza z radikalnimi upravno-političnimi in pravosodnimi reformami v letih 1849–50. Z ugasnitvijo zemljiških gospostev so namreč prenehale vse oblike patrimonialne oblasti, upravo in

¹ Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118.

² Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118. Prim. tudi Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 333, 364; Žontar, *Struktura uprave*, str. 79–80.

³ O tem zlasti Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 78–86.

⁴ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 211. Pregled deželnih četrti: Simoniti, *Vojaska organizacija*, str. 82; Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112.

⁵ Simoniti, *Vojaska organizacija*, str. 80–82.

⁶ Žontar, *Struktura uprave*, str. 55–58; Vilfan, *Pravna zgo-*

dovina, str. 376. Pregled okrožij: Bajt, Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118.

⁷ Žontar, *Struktura uprave*, str. 117–125, 136–138; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 377–378.

⁸ Žontar, *Struktura uprave*, str. 185–206.

⁹ V Mokronogu sta bila na gradu tako kantonalno sodišče kot občinska uprava, ker so za župana (maira) občine Mokronog postavili gosposčinskega upravitelja (Golec, Trg Mokronog, str. 56–57). Župan občine Krško je postal zemljiški gospod na Šrajbarskem turnu Aleksander grof Auersperg (OŠtA, HHStA, FAA, C 48/34, Conv. 1, 6. 2. 1813, 15. 2. 1813, 29. 6. 1813, 25. 8. 1813).

¹⁰ O tem zlasti Žontar, *Struktura uprave*, str. 227–239; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 379; prim. Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 127 sl.

Oblikovanje nabornih okrajev na Gorenjskem 1780–1787 (Bajt, Vidic (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 121).

sodstvo pa so v celoti podržavili, tako da so izvajanje njenih nalog prenesli na državne organe in državne uradnike.¹¹ Gradovi kot taki, zlasti podeželski, so tako v zelo kratkem času izgubili skoraj vse dotedanje funkcije, ki so ugasnile oziroma so jih zdaj dokončno preselili v urbana in polurbana središča. Vendar so grajske zgradbe ponekod, če so se za to pokazale potrebe in možnosti, uporabljali za državne urade ter za sedeže novonastalih modernih občin in drugih uradov, deloma vse do danes. Novim upravnim in sodnim organom je lahko streho redko nudil grad, ki je stal na samem oziroma v povsem podeželskem okolju. Tak je bil med drugo svetovno vojno požgani grad Brdo pri Lukovici, do leta 1942 sedež okrajnega sodišča.¹² Novonastala oblastva bomo, nasprotno, pogosteje srečali v gradovih, ki stojijo v trških in mestnih naseljih. Tako so stari žu

žemberški grad v samem trgu do zadnjih let 19. stoletja uporabljali za okrajno sodišče, z njegovo preselitvijo na novo lokacijo pa je grajski kompleks začel naglo propadati.¹³ Na drugi strani je, denimo, graščina Laško, zgrajena v drugi polovici 17. stoletja, kontinuirano ostala sedež različnih oblastev vse do današnjih dni: po zemljiški odvezi najprej okrajnega sodišča, nato političnega okraja, pozneje občine, danes pa občine in upravne enote Laško.¹⁴ Ponekod so se tovrstne uporabnosti gradov spomnili precej pozneje. Višnjegorski spodnji grad, tj. dvorec, je na primer postal sedež okrajnega sodišča šele leta 1900 in to ostal do druge svetovne vojne,¹⁵ črnomaljski grad v istoimenskem mestu pa je upravne funkcije ponovno dobil šele med obema svetovnima vojnama, zlasti po drugi, ter jih ohranil do danes.¹⁶

¹¹ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 447–451.

¹² Potočnik, *Grad Brdo*, str. 86.

¹³ Stopar, *Grajske stavbe* (2000), str. 336.

¹⁴ Curk, O mestni podobi Laškega, str. 339.

¹⁵ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 331.

¹⁶ Bernik, *Črnomelj*, str. 28; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 123; Stopar, *Grajske stavbe* (2004), str. 17.

Toliko o naših gradovih kot upravnih središčih na splošno. Mikroraziskave, študije primerov in komparativne raziskave bi lahko navrgle še kopico relevantnejših ugotovitev od navedenih in odprle nova vprašanja, ki sem jih v kratkem pregledu prezrl. Ponuja se vrsta možnih raziskav, pri katerih bi zgodovinarjem kot njihovim nosilcem lahko pomagale druge stroke, saj kompleksnost problemov neredko zahteva interdisciplinarni pristop. V nadaljevanju se bom zgolj dotaknil nekaterih vprašanj, ki so se mi deloma porodila ob pripravah na simpozij o gradovih (2011), povečini pa že prej, ko sem se pri preučevanju različnih problemov tako ali drugače srečeval z gradovi in zemljiškimi gospodstvi.

Prvo vprašanje zadeva terminologijo in posebej vsebino širokega pojma *grad*. Zdi se, da je ta vesplošno navzoč in prepoznaven, gre za tako danes kot v preteklosti najbolj razširjeno poimenovanje za zelo različne vrste »gospodskih« domovanj.¹⁷ Navadni ljudje so kot grad pojmovali in imenovali marsikaj, kar bi si zaslužilo kvečjemu oznako dvorec ali graščinica, včasih komajda »kmečki« dvorec.¹⁸ Niti v strokovni literaturi ne bomo našli natančne diferenciacije gradov, tako tudi ne razmejitev med gradovi in graščinami. Z nemškima terminoma *Burg* in *Schloß* si pogosto ne moremo pomagati prav zaradi drugačnosti oziroma posebnosti rabe uveljavljenih pojmov v slovenščini. Termin *grad* vključuje seveda predvsem nekdanje sedeže zemljiških gospodstev in domovanja zemljiških gospodov, a takšno omejitev pogosto tudi presega. Obstajala je namreč še vrsta drugih »gospodskih selišč«, zlasti v 18. in 19. stoletju, ki jih formalnopravno ni mogoče imeti za gradove, če se pri pojmu grad omejimo na sedeže zemljiških gospodstev.¹⁹

In če pristanemo na ožji pojem – da je grad (vsak) sedež zemljiškega gospodstva –, nas čaka kar nekaj pasti in izjem. Težko je namreč definirati že zemljiško gospodstvo v najširšem pomenu besede. Pojem je postal oprijemljivejši šele, ko je sredi 18. stoletja nastala t. i. deželna deska – zemljiška knjiga za gospodstva, vodena po posameznih deželah. Zem-

ljiško gospodstvo je bilo odtlej zaključena enota, uradno obravnavana kot deželnodeskina posest.²⁰ Nazivi posameznih enot pa so seveda ostali različni: od pravega zemljiškega gospodstva (*Herrschaft*) do najmanjšega imenja (*Gült*), ki je lahko obsegalo tudi samo nekaj ped zemlje, npr. v rokah kmeta – deželnega svobodnika. S tem se problem gradov oziroma sedežev zemljiških gospodstev samo še poveča. Meščan, ki poseduje imenje z nekaj podložniki in ima tako tudi status zemljiškega gospoda, domuje v lastni ali nelastni meščanski hiši v mestu, kjer je hkrati tudi (fizični) sedež njegovega gospodstva.²¹ Deželni svobodnik, sam obenem tako miniaturni zemljiški gospod kot podložnik nekega gospodstva, upravlja svoje imenje iz kmečke hiše ali celo kajže.

Na eni strani imamo torej zemljiško gospodstvo kot pravni pojem, na drugi fizični sedež gospodstva – zgradbo. Zdi se, da je v našem prostoru gradove in druge fizične sedeže gospodstev najbolj razmejil Valvasor v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske* (1689), v kateri naj bi bili obravnavani vsi gradovi v deželi. A tudi pri Valvasorju bi našli pomanjkljivosti: manjka mu nekaj manjših »fevdalnih selišč«, med drugim dvorec Vrh pri Škocjanu na Dolenjskem, kjer je pozneje živela njegova najstarejša hči. Šlo je namreč le za stanovanjski dvorec s hubo, zato ga je kranjski polihistor tem laže prezrl oziroma zavestno preskočil.²²

Za Kranjsko in druge slovenske dežele je po Valvasorjevem času nastalo kar nekaj uradnih seznamov zemljiških gospodstev in gospodov,²³ kar seveda ni isto kot seznam sedežev gospodstev – gradov. V tem pogledu je vnesla nekaj zmede Majda Smole, ki se je za polihistorjem iz 17. stoletja po treh stoletjih prva lotila historiata kranjskih gradov kot takih. Zavajajoč je že naslov in zlasti vsebina njene monografije *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (1982),²⁴ saj sta v praksi pomešana pojma zgradba in gospodstvo, z graščinami pa je v pravnem pogledu zajeta najširša paleta svetnih in deloma tudi cerkvenih zemljiških gospodstev, a od zadnjih le večja, vezana na določen grad.²⁵ Pri Smoletovi srečamo med gra-

¹⁷ Po Stoparjevi definiciji v *Enciklopediji Slovenije* je *grad* »utrjeno prebivališče fevdalnega plemiča na izbranem, naravno in umetno zavarovanem kraju, tudi gospodarsko, politično in upravno središče fevdalnega ozemlja« (Stopar, *Grad*, str. 347). Gradove loči od dvorcev, reprezentativnih in stanovanjsko udobnih grajskih stavb mlajšega nastanka, od 15. stoletja dalje (prav tam, str. 347, 348; prim. Šumi, *Dvorec*, str. 411–412). Nace Šumi o razlikovanju med pojmom pravi: »Uporaba terminov grad in dvorec ni dosledna in se tudi v stroki večinoma ravna po krajevnem poimenovanju, čeprav se grad v pravem pomenu besede omejuje na srednji vek, dvorec pa na mlajša obdobja. Uporablja se tudi izraz graščina, tj. neutrjena grajska stavba v funkciji središča fevdalne posesti« (Šumi, *Dvorec*, str. 411). V *Enciklopediji Slovenije* ni samostojnega gesla Graščina.

¹⁸ Kot grad je leta 1791 označen navdse skromen dvorec Podšentjur v St. Juriju pod Kumom (danes Podkum), in sicer v mrliški matični knjigi ob smrti grajskega otroka: »u grado« (Golec, *Iz življenja*, str. 184).

¹⁹ Prim. Stopar, *Grajske stavbe* (1990), str. 6 sl.

²⁰ O deželni deski gl. zlasti Smole, *Graščine*, str. 6–7.

²¹ Sedež t. i. Zetscherjevega imenja pri Krškem je bila denimo meščanska hiša v Krškem, pred tem v lasti Janeza Vajkarda Valvasorja. V terezijanskem katastru in deželni deski podatek o sedežu imenja pogrešamo, kar je povsem razumljivo (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 115, N 143, Gurgfeld Clara Constantia Zetscherische Gült; AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga IX, fol. 545–546). O hiši: Golec, *Dve Valvasorjevi hiši* (2. del) (v tisku).

²² Golec, *Valvasorjevo* neznanost, str. 364–365.

²³ Gl. zlasti deželne šematizme posameznih dežel in širših upravnih ozemelj (gubernijev).

²⁴ Smole, *Graščine*.

²⁵ Izraz graščina so sicer v 19. stoletju uporabljali kot sinonim za zemljiško gosposko. Prim. Wolf in Pleteršnikov slovar (Wolf (izd.), *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*, str. 677; Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, str. 245).

Strokovna in laična javnost se, najsi se tega zavedata ali ne, še vedno soočata z zelo pomanjkljivimi, pogosto netočnimi in zavajajočimi historiatami zemljiških gospostev in gradov na Slovenskem. Slaba raziskanost gre predvsem na rovaš zgodovinarjev, ki nismo opravili temeljnih raziskav, v katere bi pritegnili karseda širok spekter virov, ampak se, tako kot druge stroke in laiki, zatekamo k neredko faktografsko in interpretativno zgrešenim delom, tudi takim zelo zgodnjega nastanka, ki nikakor ne morejo biti referenčna samo zaradi svoje starosti. Ob vsem spoštovanju do velikega dela Majde Smole je treba ugotoviti, da mnoge njene trditve preprosto ne držijo, zlasti ne za stoletja pred uvedbo deželne deske. Avtorico so nagla sklepanja na podlagi registrov listin večkrat privedla do napak, ki jih prepisujemo že skoraj tri desetletja in jih bomo še zelo dolgo. Naj navedem klasično, precej pogosto napako: sklenitev pogodbe v zvezi s kakšnim gospostvom, znana le iz kratkega registra v zapuščinskem inventarju, ne pomeni nujno kupoprodaje celega gospodstva, kot je pogosto čez palec sklepala avtorica.²⁹

Ce bi hoteli vsaj nekoliko omiliti zmote in netočnosti, bi bilo njeno delo zelo dobro izhodišče za nove raziskave, h katerim pa bi morali nujno pritegniti še druge relevantne vire, zlasti kranjsko imenjsko knjigo, komisijo za fevdne zadeve, sedanjo – novo zemljiško knjigo, graščinske arhive in fonde višjih oblastev na deželni ravni, nenazadnje plemiške rodovnike, matične knjige in drugo. Enake raziskave bi bilo treba opraviti za Štajersko, saj temeljno delo Hansa Pircheggerja (1962)³⁰ še zdaleč ni popolno in zanesljivo, da ne govorimo o pomanjkanju primerljivih del za naše primorske pokrajine, Koroško in Prekmurje. S temeljnimi raziskavami zgodovine gospodstev in gradov bi veliko pripomogli tudi k raziskavam strok, ki se ukvarjajo z gradovi kot takimi, kar v zadnjih desetletjih načrtno

počnejo nekateri umetnostni zgodovinarji in ljubiteljski kastelologi. Ob pomanjkanju poglobljenih raziskav, pa tudi zaradi nepoznavanja celote parcialnih zgodovinskih obravnav se namreč v tovrstni literaturi vztrajno ponavljajo netočni in že preseženi zgodovinski podatki. Negativne trende bi lahko ustavilo le načrtno delo s historiatami gospodstev in gradov, katerega plod bi bile temeljne študije. Končno nimamo izdelane niti trdne in splošno sprejete slovenske terminologije za nemška imena različnih vrst zemljiških gospodstev: Hof, Gut, Schloß itd.

Na naslov pričujočega prispevka se neposredno navezuje drugo vprašanje, in sicer: katere upravne funkcije – v ožjem in širšem pomenu besede – je v svoji zgodovini opravljal posamezen grad? Ali je bil poleg sedeža gospodstva tudi sedež deželskega sodišča, pozneje krajevnega sodišča, nabornega okraja, okrajne gosposke oziroma komisariata, morda še česa drugega, tako pred zemljiško odvezo kakor po njej? Povedano drugače: zanimiva, a tudi zahtevna tema bi bila »upravna geografija slovenskih gradov«. Na tem področju je bilo sicer narejenih že kar nekaj korakov, vendar le po posameznih segmentih. Naj omenim samo karte deželskih sodišč v avstrijskem Historičnem atlasu alpskih dežel,³¹ Strakove tematske karte za Štajersko,³² Miklavčičevo karto jožefinskih³³ in Polčevo karto predmarčnih okrajev na Kranjskem.³⁴ Za natančen pregled vseh upravnih funkcij zemljiških gospodstev na Slovenskem skozi čas bi bilo seveda potrebnega še nemalo dela z viri. Verjetno bi imel tak pregled tudi več uporabnikov, kot se zdi na prvi pogled, ne nazadnje kot trdna referenca za razne lokalnozgodovinske obravnave. Brez dobre raziskanosti razmerja gradovi – uprava si relevantnega prikaza upravno-politične zgodovine našega prostora vse do srede 19. stoletja pravzaprav sploh ni mogoče predstavljati.

In končno se poraja še tretje vprašanje – vprašanje mikroravnini, pri katerem je uprava najbolj neposredno povezana z grajskimi stavbami. Zemljevid gradov v luči uprave in raziskanost upravnih funkcij posameznih gospodstev še ne ponujata odgovorov, kje so funkcije dejansko izvajali. Tu se bomo srečevali s problemi mikrolokacij, ki jih lahko na podlagi virov veliko uspešneje rešujemo za mlajša obdobja, le s težavo pa za starejša, za ta pogosto samo s pomočjo analogij. Za prenekatero zemljiško gospodstvo, denimo, ni dovolj natančno izpričano niti to, kdaj so kot sedež gosposke uprave opustili stari višinski grad in urade prenesli v novozgrajeni niže

²⁹ Zgovoren je naslednji primer s citiranjem že večkrat ponovljene pomote. V zapuščinskem inventarju Janeza Ludvika Galla pl. Gallensteina najdemo regist kupoprodajne pogodbe z datumom 4. januar 1646, ki jo je pokojniku izdal Jurij Sigmund Valvasor, predmet prodaje pa ni naveden (ARS, AS 309, šk. 32, lit. G XVI–25, 4. 2. 1665, pag. 2). Na podlagi tega nadvse skromnega zapisa je Majda Smole (*Graščine*, str. 415) Valvasorju povsem neutemeljeno pripisala kar solastništvo gospodstva Rakovnik pri Mirni: »Nikolaj Tadjolovič si je delil posestvo z Jurijem Sigmundom baronom Valvasorjem. Janez Ludvik baron Gall je Tadjolovičev del gospodstva kupil leta 1642, štiri leta pozneje, 1646, pa tudi Valvasorjev del.« Ko bi bil Jurij Sigmund Valvasor, sin majhnega graščaka, res kdaj solastnik rakovniškega gospodstva, bi to zagotovo omenil njegov bratranec Janez Vajkard v *Slavi vojvodine Kranjske*, a navaja kot lastnike le »gospode Tadjolovič« in za njimi omenjenega Galla (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 321). V resnici se je kupoprodaja nanašala samo na sedem hub in mlin, o čemer najdemo zapis v kranjski imenjski knjigi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, knj. 5 (1619–1661), fol. 57v).

³⁰ Pirchegger, *Die Untersteiermark*.

³¹ *Historischer Atlas*.

³² Straka, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung*.

³³ Miklavčič, *Predjožefinske župnije*, s. p., Naborni okraji 1. 1780 in 1787.

³⁴ Polec, *Kraljestvo Ilirija*, s. p., Upravna razdelitev Kranjske med leti 1814–1848.

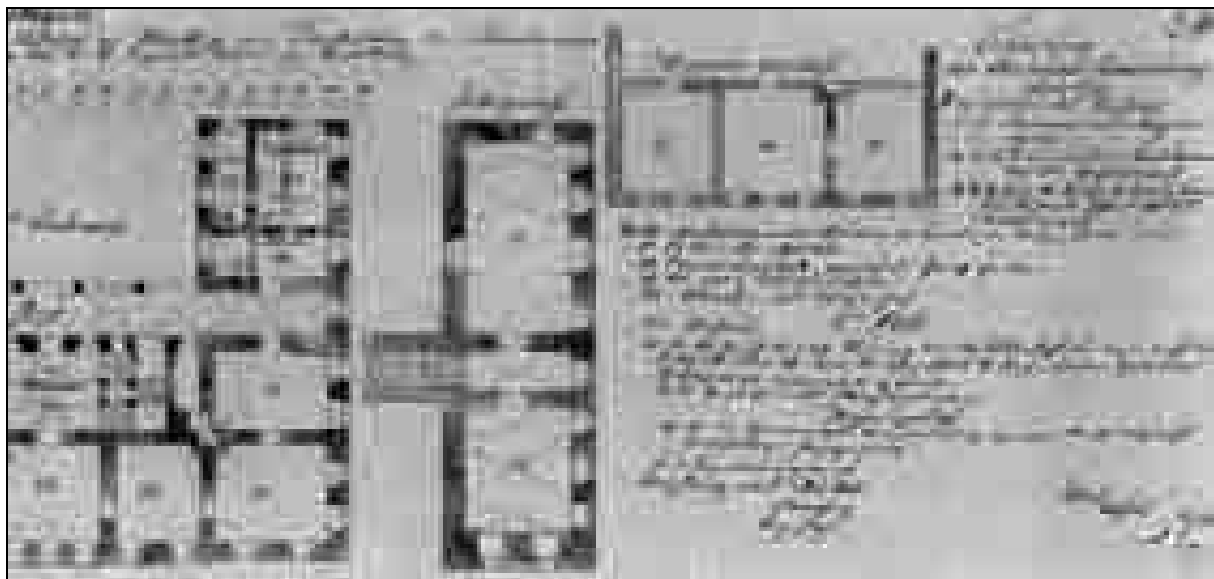
*Stari grad Dobrna z zdraviliščem po G. M. Vischerju leta 1681
(Vischer, Topographia, sl. št. 105) in danes (foto: B. Golec, julij 2011).*

ležeči grad ali dvorec. Funkcije prvotnega gradu neredko niso prenehale vse hkrati, tako da bi grajski kompleks opustili kar čez noč, ampak so jih v novi, praviloma istoimenski dvorec prenašali postopoma.

Najbrž bi lahko kar na prste ene roke prešteli dokumentirane primere, ko je stari grad na mah izgubil vse dotedanje funkcije. To se je zgodilo pri gradu Dobrna oziroma Schlangenburg, ki se je na velikonočno nedeljo 1772 začel nenadoma podirati,

kar je njegove stanovance pognalo v beg brez vrnitve.³⁵ O popolni opustitvi grajske stavbe lahko sklepamo tudi pri nekaterih kranjskih gradovih, poškodovanih oziroma porušeni med velikim potresom leta 1511, in pri gradovih, prizadetih v drugih dokumentiranih in nedokumentiranih nesrečah.

³⁵ Golec, Pozabljeni »mali štajerski Valvasor«, str. 28–29, 55.

Tloris spodnjega gradu Višnja Gora po načrtu iz leta 1853 – del (ÖstA, HHStA, FAA, A–X–30, Konv. 4).

Vendar pa ne pri vseh tistih številnih, ki so jih med 16. in 18. stoletjem nadomestili novi gradovi oziroma dvorci. In še posebej težko je ugotavljati, kako in kdaj so se preselile njihove upravne funkcije. Pri vprašanih, kje v grajskem kompleksu je bila pisarna, kje morebitni drugi uradovadni prostori, kje so se odvijale sodne obravnave in kateri prostor je služil za zapor, se velikokrat znajdemo pred nepremagljivo oviro. Zapuščinski inventar umrlega graščaka, denimo, natanko opisuje vse našete prostore ali vsaj nekatere od njih (vključno z opremo), a je s tem rešen samo majhen kosček problema: dokumentiran je obstoj prostorov, za katere večidel tako ali tako ni bilo dvoma, da so obstajali, toda kje so se nahajali?³⁶ Namembnost posameznih grajskih prostorov poleg tega ni bila statična – nespremenljiva, tudi če odmislimo različne prezidave, dozidave in novogradnje. Ostaja nam skorajda samo pobožna želja, da bi imeli pred seboj sodoben načrt ali vsaj skico razporeditve prostorov določenega grajskega kompleksa iz 17. ali 18. stoletja, čeravno so presenečenja vedno mogoča.³⁷ Stanje tovrstnih virov je neprimerno boljše šele za 19. stoletje, a še to predvsem za čas po zemljiški odvezi, ko so gradovi glavnino svojih upravnih funkcij že odložili.

Govoriti je torej mogoče o treh ravneh gradu kot upravnega središča, ki jih vse srečujemo tudi v virih. Če je daleč najboljše dokumentirana makroraven – zemljiško gospostvo kot tako (kot pravni in uprav-

no-teritorialni pojem), imamo neprimerno manj virov o srednji ravni – o tem, kje (v kateri stavbi) je bil v določenem času dejanski sedež gospostva, le za pokušnjo pa je pričevanj o mikroravni – kje v samem gradu je bila uprava nameščena, kdo vse jo je izvajal in kako.

Pomudimo se pri gospostvu Višnja Gora kot enem bolje dokumentiranih. Iz zapisov o gradnji novega gradu, tj. dvorca, ki stoji ob vznožju hriba s stariim srednjeveškim gradom, natanko vemo, da so dvorec istega imena kot stari srednjeveški grad zgradili v začetku 70-ih let 18. stoletja. Viri so potrdili tudi ljudsko izročilo, da so pri gradnji uporabili material s starega gradu, ki se je po izgubi strehe spremenil v razvalino.³⁸ Jožefinski vojaški zemljevid iz srede osemdesetih let, nadvse hvaležen referenčni vir za stanje grajskih in drugih objektov nasploh, povedano potrjuje: stari višnjegorski grad je razvalina, spodnji že stoji.³⁹ Še več, iz srede 19. stoletja (1853) imamo tudi tloris spodnjega gradu oziroma dvorca z natančno navedbo namembnosti posameznih prostorov.⁴⁰ Če se njihova temeljna funkcija ob zemljiški odvezi ni spremenila, torej natanko poznamo mikrolokacije gosposčinske in okrajne uprave. A le za zadnje izdihljaje fevdalne dobe. Kje pa so vsa predhodna stoletja obstoja višnjegorskega gospostva?

Drugače kot pri Višnji Gori, ki bi jo lahko označili kot klasičen primer, se bomo tem hitreje znašli v zadregi pri majhnih gospostvih oziroma imenjih. Prej omenjena graščina Brest na Ljubljan-

³⁶ Prim. opise prostorov v gradu Tuštanj pri Moravčah iz 18. in 19. stoletja (Golec, Tuštanjski graščinski arhiv, str. 246–254).

³⁷ Iz leta 1580 je denimo znan tloris gradu Štanjel na Krasu, risba Janeza Cobenzla (Seražin, Štanjelski grad, str. 169–176; objava tlorisa na str. 171).

³⁸ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–30, Konv. 4, 6. 2. 1771, 8. 3. 1773. – O izročilu Mikuž, *Umetnostnozgodovinska topografija*, str. 210.

³⁹ Rajšp (ur.), *Slovenija*. 1. zvezek, sekcija 203.

⁴⁰ ÖStA, HHStA, FAA, A–X–30, Konv. 4, 1853.

skem barju je že eden takih primerov. Kje, kdo in kako je upravljal imenje Studenec, preden ga je kupil lastnik Bresta in ga tiho, pravzaprav neformalno pretvoril v posest formalnopravno neobstoječe graščine Brest? Ali pa vprašanje sedežev delegiranih okrajev – okrajnih gospodk v predmarčni dobi. Nekateri so se še vedno imenovali po gospodstvu oziroma gradu, v katerem so imeli prvotno sedež, čeprav se je ta medtem že preselil v bližnje urbano središče, npr. z Ruperč vrha v Novo mesto.⁴¹

In nenazadnje se pri problematiki gradov kot upravnih središč neizogibno vsiljuje še vprašanje ljudi – izvajalcev uprave. Kdaj in kje je upravne naloge opravljal zemljiški gospod sam, kdaj in kje pa njegov plačani upravni aparat? Da ne govorimo o zastavnih imetnikih, zakupnikih, najemnikih, prisilnih upraviteljih in drugih, skratka o ljudeh kot takih. Končno ne gre pozabiti, da so grajski uradniki do srede 19. stoletja sestavljali glavnino uradništva. Kdo so bili in od kod, s kakšnim socialnim ozadjem in izobrazbo, kakšne so bile njihove službene in druge povezave z različnimi gradovi? Morda me to vprašanje toliko bolj zaposluje iz osebnih razlogov, ker sem namreč sam potomec različnih profilov ljudi, ki so imeli opraviti z gradovi in njihovo upravo: malih graščakov, gosposčinskih upraviteljev, pisarjev in pristavnikov, deželnih svobodnikov in meščanov, ki so se silili med »gospode« z zemljiško posestjo, pa seveda v največji meri biološki naslednik podložnikov, torej tistih, ki jim je bila grajska uprava v prvi vrsti namenjena. V končni fazi se bodo raziskave upravne zgodovine gradov nujno ustavile pri podložnikih: kako je kmet, ki je prihajal v grad poravnat določeno obveznost ali se šel tja zavoljo nečesa pravdat, vse skupaj doživljal s svojimi preprostimi, človeškimi očmi? Sklenemo lahko, da vsekakor ni kaj dosti razlikoval med instancami, nazivi in pristojnostmi, saj mu niti ni bilo treba. Zanj je imel grad tudi v upravnem pogledu zelo široko vsebino, tako kot je izraz grad kot krovni pojem živel v njegovem jeziku ter je slednjič kot slovenska jezikovna in kulturna dediščina prišel do nas.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ARS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: knj. 5.
 AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 115.
 AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani: šk. 32.
 AS 315, Deželna deska za Kranjsko: glavna knjiga IX.

- ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
 HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv
 FAA – Fürstlich Auerspergsches Archiv: A-X-30, C 48/34.

LITERATURA

- Bajt, Drago, Vidic, Marko (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
 Bernik, Stane: *Črnomelj. Urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris*. (Razprave Filozofske fakultete). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.
 Curk, Jože: O mestni podobi Laškega. *Časopis za zgodovino in narodopisje* XLVII, NV 12 (1976), št. 2, str. 334–343.
 Golec, Boris: Dve Valvasorjevi hiši v Krškem – napačna in prava (2. del). *Arhivi* 35 (2012), št. 2 (v tisku).
 Golec, Boris: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748–1848. *Kronika* 36 (1988), št. 2, str. 184–194.
 Golec, Boris: Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja. *Kronika* 59 (2011), št. 3. *Iz zgodovine Litije in okolice*, str. 453–488.
 Golec, Boris: Poti in stranpoti Valvasorjevih potomcev z velenjskega gradu. Kdaj arhivski viri (ne) lažejo? *Arhivi* 34 (2011), št. 2, str. 497–524.
 Golec, Boris: Pozabljeni »mali štajerski Valvasor« – polihistorjev potomec Franc vitez Gadolla (1797–1866). *Kronika* 60 (2012), št. 1, str. 23–78.
 Golec, Boris: Trg Mokronog od nastanka do odprave trške avtonomije. V: Kapus, Marko (ur.): *Trg Mokronog skozi stoletja*. (Zbornik župnije Mokronog. 2. zvezek). Mokronog: Studio 5 Mirna, 2003, str. 9–110.
 Golec, Boris: Tuštanjski graščinski arhiv (1547–2001) – pozabljena zakladnica zgodovinskega spomina. *Kronika* 57 (2009), št. 2, str. 235–276.
 Golec, Boris: Valvasorjevo neznanu potomstvo do današnjih dni (1. del). *Zgodovinski časopis* 62 (2008), št. 3–4, str. 351–383.

⁴¹ Matijević, *Novomeške biše*, str. 33.

- Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Triest.* Wien: Adolf Holzhausens Nachfolger, 1929.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997, 1999.
- Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine.* Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Matijević, Meta: *Novomeške hiše in ljudje s poučkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja* (Gradivo in razprave 31). Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007.
- Miklavčič, Maks: *Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave.* Inavguralna disertacija (posebni odtis iz Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo XXV/XXVI, 1944–1945). Ljubljana, 1945.
- Mikuž, Stane: *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine.* Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, 1978.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Band 10). München: R. Oldenburg, 1962.
- Pleteršnik, Maks (ur.): *Slovensko-nemški slovar.* Prvi del. A–O. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894.
- Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah. I. del* (Z eno karto.). Ljubljana: Založba Zvezne tiskarne in knjigarne, 1925.
- Potočnik, Mitja: *Grad Brdo skozi stoletja.* Novo mesto: Marcus, 2008.
- Rajšp, Vincenc (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787.* Opisi, 1. zvezek. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995.
- Seražin, Helena: Štanjelski grad na risbi Janeza Cobenzla iz 1580. *Acta historiae artis Slovenica* 10 (2005), str. 169–176.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju.* Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: Grad, geslo v: *Enciklopedija Slovenije.* 3. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 347–348.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Peta knjiga. Bela krajina.* Ljubljana: Viharnik, 2004.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Prva knjiga. Porečje Krke.* Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Prva knjiga. Območje Maribora in Ptuja.* Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni tisk, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1990.
- Straka, Manfred: *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850. Die Erläuterungen zur ersten Lieferung des Historischen Atlases der Steiermark.* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark. XXXI. Band). Graz: Landeskommission für Steiermark, 1978.
- Šumi, Nace: Dvorec, geslo v: *Enciklopedija Slovenije.* 2. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 411–412.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain.* I–XV. Laybach, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae. Wagensperg in Crain, 1679. Faksimilirana izdaja.* Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije.* Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Zemljiška gospodstva. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog.* II. zvezek. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1980, str. 75–239.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia ducatus Stiriae. Gradec 1681* (ur. Ivan Stopar) Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.
- Wolf, Anton Alois (izd.): *Deutsch-slovenisches Wörterbuch.* Laibach: Josef Blasnik, 1860.
- Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Schlösser auf dem Gebiet des heutigen Slowenien als Verwaltungszentren. Grundlegende Merkmale und Herausforderungen für die Forschung

All zu gern wird übersehen, dass bis zur Grundentlastung (1848) die Schlösser zahlenmäßig die absolut dominanten verwaltungspolitischen Zentren waren. Bevor im Hoch- und Spätmittelalter die Städte wuchsen, spielte sich die gesamte weltliche Verwaltung und Politik auf den Burgen

ab. Aber auch nach der Bildung des Städtetetzes waren die slowenischen Städte, außer den küstentländischen, so wie die Städte im Mitteleuropa überhaupt, hinsichtlich der Verwaltung und Gerichtsbarkeit noch sehr lange stark eingeschränkt, da sie in der Regel nur ein kleines Gebiet, den so genannten Burgfried verwalteten. Eine Ausnahme bildeten fast nur die Landeshauptstädte (Laibach, Görz und Klagenfurt).

Abseits der Städte war das gesamte Gebiet übersät mit einem Netz von Grundherrschaften, die miteinander gebietsmäßig verwoben waren. Häufig waren nicht einmal alle Bauern eines Dorfes einem Grundherrn untertan. Die gesamte Lokalverwaltung – das heißt die Verwaltung im engeren Sinn, die Gerichtsbarkeit und die Steuereinhebung – unterstand einer bestimmten Grundherrschaft, wobei diese Grundherrschaft nicht unbedingt jene sein musste, von welcher der Untertan mit seinen Gründen abhängig (grund-untertänig) war. In der Regel war der Sitz der weltlichen Herrschaft ein größeres oder kleineres Schlossgebäude, bei sehr kleinen Herrschaften konnte es auch nur der Meierhof oder ein bürgerliches Haus sein. Bei kirchlichen Herrschaften übernahmen Bischofshof, Kloster, Pfarrhof, Filialkirche u. ä. diese Rolle, es gab aber auch einige Schlösser in der Hand der Kirche (z. B. Goričane oder Olimje).

Unter den Schlössern (und Burgen) gab es aber große Unterschiede. Die bedeutendsten unter ihnen führten eine (selbständige) Hauptmannschaft aus, so etwa in Tolmin, Bovec (Kluže) und später im Schloss Gewerkenegg in Idrija. Größere Bedeutung hatten auch jene, die als Sitz eines Landgerichtes fungierten bzw. über die Jurisdiktion auf einem geschlossenem Gerichtsgebiet und über die öffentliche (polizeiliche) Befugnis für die gesamte nicht-privilegierte Bevölkerung des dazugehörigen Gebietes verfügten, ohne Rücksicht darauf, um wessen Untertanen es sich handelte. Die meisten Schlösser waren als Zentren der Grundherrschaft nur für die eigenen Untertanen zuständig, für deren Gründe und den eigenen Dominikalbesitz. Zu den Domänen der Herrschaften gehörten die Einhebung von Steuern für das Land bzw. den Landesfürsten, die Patrimonialgerichtsbarkeit (Zivil- und kleinere Strafsachen), vor allem aber das Einheben von Herrschaftsabgaben und die Aufsicht über die Arbeitsverpflichtungen der Untertanen gegenüber der Herrschaft und dem Staat. Neben den ständigen Verwaltungsfunktionen, die an eine bestimmte Herrschaft gebunden waren bzw. aus ihr hervorgingen, erfüllten einzelne Schlösser auch temporäre Aufgaben, die nur mit der Person ihrer Hausherrn verbunden sein konnten.

Erst ab der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts erhielten außer den Schlössern auch Städte und Märkte wichtigere Verwaltungsaufgaben über-

tragen. In diesem Zusammenhang ist die sichtbare Veränderung der Funktionen vieler Schlösser gegen Ende der thesesianischen und der josefinischen Ära zu sehen. Der große Wandel setzte ein, als der absolutistische josefinische Staat den Herrschaften bzw. den Schlössern als ihren Zentren neue verwaltungspolitische Funktionen übertrug und die bis dahin gültige Gerichtsbefugnisse der Herrschaften reformierte. Einige Schlösser mussten von jetzt an bis zu den grundlegenden Reformen unmittelbar nach der Grundentlastung (1848) viel wichtigere und weitreichendere Aufgaben als davor übernehmen – als Zentren der halbstaatlichen und im Vormärz zum Teil schon vollkommen staatlichen Bezirke.

Einen neuen und gleichzeitig den größten Bruch bescherte den Herrschaftssitzen die Grundentlastung mit ihren radikalen verwaltungspolitischen Reformen und den Reformen auf dem Gebiet der Gerichtsbarkeit in den Jahren 1849–50. Alle Formen der Patrimonialherrschaft wurden abgeschafft, ebenso wurde die Grundherrschaft ausgelöscht, Verwaltung und Gerichtsbarkeit wurden zur Gänze verstaatlicht und die Ausführung ihrer Aufgaben Staatsbeamten übertragen. Die adeligen Ansitze als solche, vor allem jene auf dem Lande, verloren somit in kürzester Zeit fast alle bisherigen Funktionen, die in die urbanen und halburbanen Zentren übersiedelt wurden. Die Schlossbauten wurden manchmal, wenn es notwendig und möglich war, noch weiter als Staatsämter oder Sitze von Gemeinden und diverser anderer Ämter weiter verwendet, zum Teil bis heute. Nur in den seltensten Fällen konnten in Schlossbauten, die in den ländlichen Gegenden oder allein standen, neue Verwaltungs- und Gerichtsorgane untergebracht werden. Viel häufiger findet man die neu entstandenen Ämter in Schlossgebäuden in städtischen oder Marktsiedlungen.

Im Beitrag wurden ferner Fragen und Aufgaben umrissen, die sich mit der Erforschung der Verwaltungsfunktion von Burgen und Schlössern stellen und die noch auf die slowenischen (und anderen) Historiker warten. Die erste Frage ist terminologischer Natur (die Unterscheidung zwischen den Wörtern Schloss (grad), Hof (dvor, graščina) etc., die Schlüsselaufgabe aber wäre die Erforschung der Geschichte bzw. der Genese aller Grundherrschaften bzw. Burgen und Schlösser, um hartnäckig wiederholte Fehler zu revidieren. Unmittelbar auf den Titel des Beitrags bezieht sich die Frage, welche Verwaltungsfunktionen – im engeren und weiteren Sinne des Wortes – einzelne Herrschaftssitze in der Vergangenheit erfüllten. Um eine »Verwaltungsgeographie der Schlösser« zu erstellen, wäre noch viel Arbeit an den Quellen notwendig. Man kann über drei Ebenen des Schlosses als Verwaltungszentrum sprechen. Hin-

sichtlich der Quellenlage ist die Makro-Ebene bei weitem am besten dokumentiert – die Grundherrschaft als solche (als Rechts- und Territorialbegriff). Unvergleichlich weniger Quellen gibt es für die zweite Ebene – hier sollte geklärt werden, wo (in welchem Gebäude) sich in einem bestimmten Moment der tatsächliche Sitz der Herrschaft befand. Nur ganz wenige Aussagen gibt es zu den Fragen der Mikro-Ebene – wo war im Gebäude selbst die Verwaltung (Herrschaftskanzlei) untergebracht und wer führte sie aus, und in welcher Weise.

S U M M A R Y

Castles in Slovenian territory as administrative centres. Basic characteristics and research challenges

We tend to forget all too easily that until land redemption (1848) castles were numerically the predominant seats of administrative and political power. Before the emergence of towns in the high and late Middle Ages, castles were the centres of secular administration and politics in general. However, it was also after the urban network was established that Slovenian towns, except in coastal areas, retained for a long time, like towns in other parts of central Europe, very restricted in administrative and judicial powers, wielding control over an extremely narrow area, the so-called legal district [Burgfried]. Almost the only exception to that were provincial capitals (Ljubljana, Gorizia and Klagenfurt).

Therefore, apart from towns, the entire territory was covered by a network of territorially overlapping seigniories, so that often all serfs from the same village were not the subjects of one and the same feudal lord. The whole local administration – i.e. administration in the narrow sense of the word, judicial and fiscal – belonged under a given seignior, whereby authority over serfs and lands was not necessarily in the hands of one seignior, that is, the one to which a serf was attached. As a rule, the seat of a secular seignior was a castle or mansion, and of a very small estate a meierhof or town house, whereas in the case of ecclesiastical feudal estates, it was an episcopal mansion, a monastery, parish house, succursal church, etc., but also a few castles owned by the Church (e.g. Goričane or Olimje).

There were many differences between individual castles. The most important ones, for instance, in Tolmin, Bovec (Kluže) and later Idrija (Gewerkenegg) were the administrative centres of (independ-

ent) governorships [Hauptmannschaft]. Other castles of major significance also served as the seats of provincial courts [Landgericht] or jurisdictions, comprising complete judicial districts and public (police) authority over the non-privileged population of the adjoining territory, regardless of whom these serfs belonged to. Most castles, however, as the centres of seigniories only had jurisdiction over their own serfs, lands and demesnes. Seigniorial authority comprised collection of taxes for the province or, rather, the duke, patrimonial justice (civil and minor criminal matters), and especially collection of seigniorial dues and supervision over the serfs' duties towards the seignior and the state. In addition to permanent administrative functions attached to or arising from a certain seignior, some castles also performed temporary tasks specifically for their respective masters.

It was only from the mid-18th century that towns and market towns, too, began to have an important administrative role. In this very connection the functions of many castles at the end of the Theresian and during the Josephine era underwent a significant change. This was a turning point at which the Josephine absolutist state imposed or delegated new administrative-political functions to seigniories – or castles as their seats – thus also reforming their former judicial powers. Therefore, until the radical reforms immediately after land redemption (1848), some castles performed broader and more important duties than ever before – as seats of semi-state and in the pre-March era partly also fully state districts.

Another, and the greatest, turning point for castles was brought about by land redemption with radical administrative-political and judicial reforms in 1849–50. All forms of patrimonialism were abolished and seigniories ceased to exist, whereas administration and judicial system were fully nationalised and their tasks thenceforth executed by state officials. In a very short period of time castles as such, especially in the countryside, lost nearly all of their former functions which were moved to urban and semi-urban centres. Nevertheless, some castle buildings have remained, where necessary and possible, to a certain extent, in use as state offices as well as seats of municipalities and other kinds of offices, to this very day. Only in rare cases would administrative and judicial bodies be housed in a castle situated in a remote location or completely rural setting. The newly-founded authorities will more often be found in castles in market towns and towns.

This contribution also suggests questions and tasks concerning the administrative duties of castles that are still to be addressed by Slovenian historians and other researchers of the past. The first question is of terminological nature (distinguishing castles from manors, etc.) and one of the key tasks is to

investigate the histories of all seignories or castles and eliminate persistent misconceptions. The title of the contribution is directly linked to the question which administrative functions, in both the narrow and broad sense of the term, a given castle performed throughout its history. »Administrative geography of castles« – a thorough overview of all administrative functions of individual castles and seignories in the Slovenian territory through time – will still require a fair amount of work with sources.

We may talk about three levels of a castle as an administrative centre. The macro level – a seignory as such (a legal and territorial notion) is by far best documented. A significantly smaller volume of sources deal with the middle level – where (i.e. in which building) and at which point in time the actual seat of the seignory was – and there is only a foretaste of testimonies about the micro-level – where in a given building the administration was, who was in charge of it and how was it organised.